

DARRERS ESTUDIS ENTORN DE LES BÍBLIES DE RIPOLL¹

ANSCARI M. MUNDÓ

Si, com a lliçó inaugural del curs present i de l'any del cinquantenari de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, he triat el tema de les bíblies de Ripoll ha estat perquè la primera conferència que hi vaig donar, l'1 de desembre de 1971, ara fa vint-i-cinc anys, va ésser precisament sobre aquest tema d'estudi. Aleshores intentava respondre a la pregunta: *com les bíblies de Ripoll esdevingueren de Rodes i de Farfa*, a fi de desfer definitivament l'embolic sobre l'origen de la segona, causat per l'atribució totalment errònia, inventada al segle XVII, del nom de Farfa, una abadia del centre de la península Itàlica, al nord de Roma. El 31 de gener de 1979 exposava als Amics de l'Art Romànic la *Història de les Bíblies de Ripoll*. Aquella segona conferència era més constructiva, ja que intentava refer-ne les vicissituds històriques des del segle XI al XX.

Una mica d'història de les meves recerques sobre aquestes bíblies potser ajudarà a comprendre per què avui en torno a parlar. Durant el curs 1950-1951, tot fent estudis complementaris a París, vaig tenir el primer contacte material amb l'anomenada Bíblia de Rodes, o dels mariscals de Noailles, que al segle passat entrà a la Bibliothèque Nationale de París, amb la signatura de ms. lat. 6; a la Biblioteca Règia, on estigué abans, l'havien dividit artificialment en quatre volums, dels quals, en relligar-los, retallaren els marges dels fulls, ara reduïts a 48 per 32 centímetres; mides molt grans, però que, a l'origen, devien assemblar-se encara més a les de les altres dues bíblies de què parlarem aviat. He tornat a revisar aquesta Bíblia ripollesa de Rodes en altres ocasions. Algú dels de més edat aquí presents recordarà que el primer volum d'aquesta Bíblia va figurar en la gran exposició d'art romànic europeu, celebrada a Barcelona el 1961.

Entre el 1947 i el 1950, amb el pare Anselm Albareda com a prefecte de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, havia pogut contemplar més d'una vegada el còdex *Vaticanus latinus 5729*; però, ocupat en la preparació del doctorat en història, no vaig posar-me encara a estudiar-lo. Va ser a partir del 1952, instal·lat ja com a professor a Sant'Anselmo sull'Aventino di Roma, que el mateix pare Albareda, abat titular de Ripoll, em va convèncer d'endinsar-me de ple en l'anàlisi d'aquella enorme Bíblia ripollesa i de redactar-ne la descripció codicològica, paleogràfica, iconogràfica i textual. Albareda volia deixar un record perenne de la seva prefectura a la Vaticana, i res no li semblà millor que fer-ne una edició facsímil; de fet, a la fi del 1958, ja em va ensenyar la prova d'una miniatura gravada en color. L'intent, però, aleshores no va reeixir. No obstant això, he continuat tre-

1. Inauguració del curs 1996-1997, l'11 de novembre de 1996, amb motiu de la celebració dels cinquanta anys de la fundació de la Societat Catalana d'Estudis Històrics.

ballant-hi gairebé constantment; quasi a cada visita que he fet a la Vaticana, especialment les darres del 1991 al 1993, he intentat precisar algun detall del còdex llatí 5729 que encara no semblava prou esclarit.

Abans d'acabar el 1992, el rector de Santa Maria de Ripoll, mossèn Ramon Tuneu i Vila, exegeta biblista i entusiasta de les bíblies que el temps i els homes havien fet allunyar del monestir, va projectar-ne una edició facsímil. Coincidí amb la intenció dels bisbes catalans de fer-ne el monument commemoratiu dels nou-cents anys de la restauració de la seu metropolitana de Tarragona. L'encarregat de fer possible el projecte era el bisbe de Vic, monsenyor Josep M. Guix, el qual em comissionà per dur-lo a bon terme; el que he fet, ajudat sempre generosament per mossèn Tuneu des del 1994. El 1995 i el 1996 han estat els de l'obtenció dels clixés *ectachrome*, perfectes de color, tant de la Biblioteca Vaticana com de la Nationale de París. Han pogut ésser resoltes unes petites incomprendions hagudes amb l'editorial alemanya Belser Verlag de Stuttgart, que pretenia tenir l'exclusiva de les edicions de manuscrits en color de la Vaticana i que, a més, volia que ens sotmetéssim a Ediciones Encuentro de Madrid. L'amistat personal amb l'actual prefecte de la Vaticana, el pare Leonard Boyle, ha permès reduir a simbòlics els drets de reproducció que la seva biblioteca, com d'altres també grans, exigeixen per a les edicions comercialitzables. Actualment, amb mossèn Ramon Tuneu, dediquem uns quants caps de setmana i ponts festius a posar en ordre definitiu tot el material acumulat. S'està, a més, a l'aguait de possibles patrocinadors per a la costosa edició.

Aquesta reproduirà, només i naturalment, totes les pàgines amb il·lustracions, les decorades i les caplletres il·luminades dels dos còdexs, junt amb les restes i mostres d'alguns altres còdexs ripollesos que s'hi compararan; el que farà un total de dues-centes pàgines. Seria inútil reproduir tot el text bíblic llatí, en general de la Vulgata, no sols perquè entre tots dos sumen mil trenta-un folis, que, és clar, suposarien dues mil seixanta-dues pàgines, sinó perquè les lliçons variants del seu text bíblic ja han estat incloses en l'edició crítica de la Vulgata començada a Roma per ordre de Pius XI i encara no acabada.

Una altra remarca important i necessària és que es reduiran al mínim els comentaris sobre l'art i l'estil dels esplèndids dibuixos acolorits que contenen. Els estudis sobre l'art d'aquestes dues bíblies són nombrosíssims, els més coneguts dels quals, entre els anys 1910 i 1995 —Pijoan, Neuss, Bohigas, Klein, Avril i col·legues del catàleg de París, Rosa Alcoy i Pedrós, i algunes coses meves en alguns volums de la *Catalunya Romànica*, al costat de molts altres estudiosos—, constaran en una bibliografia elemental. Però, com que aquests dos tresors de la miniatura catalana no han estat mai reproduïts sencers, és precisament als historiadors de l'art que va adreçada l'edició facsímil que preparem, com també als historiadors de la literatura cristiana antiga i alt medieval, encara que l'altre objectiu evident serà la delectació de qualsevol que, amb una mica de sensibilitat, passi els seus ulls encuriolats per damunt d'aquells fulls facsimilats.

Serà una novetat, sens dubte, la inclusió dels fragments d'una tercera Bíblia ripollesa que he batejat amb el nom de Bíblia de Fluvià; m'he permès denominar-la així perquè els primers trossos, amb els pròlegs de sant Jeroni a tota la Bíblia i en el Pentateuc i uns retallets del Levític i del Deuteronomi, aparegueren com a relligadura d'un quadern provinent del monestir de Sant Miquel de Fluvià, conservats ara a l'Arxiu Reial de Barcelona (altrament dit Arxiu de la Corona d'Aragó), còd.

frag. 322. Ja parlaré després dels arguments per a creure en l'existència d'aquesta tercera Bíblia també ripollesa. El més emocionant, però, ha estat anar-ne descobrint nous fragments. A l'Arxiu Museu de Banyoles hi vaig identificar un full gairebé sencer, procedent de Cornellà de Terri, que conté les epístoles pastorals de sant Pau i a la Biblioteca de Montserrat, ms. 821-IV, un full trossejat de Josuè, donat pel senyor Joan Ainaud, provinent d'un imprès relligat a Barcelona. El full de Banyoles conserva les mides originals en infòlio major de 53 per 37 centímetres.

Estic esperançat en vista de la possibilitat ben seriosa de retrobar encara més fragments de la Bíblia de Fluvià. L'argument sil·logístic és bastant entenedor. La Confraria de Llibreters de Barcelona obligava els qui volien entrar-hi a presentar sis llibres de diversa importància relligats amb posts de fusta i/o pergami;² aquests nous llibreters, junt amb els ja consagrats, havien de relligar no sols la producció d'impresos nacionals, que començava a augmentar, sinó també la dels de procedència estrangera;³ conseqüentment, la demanda de pergami per a l'enquadernació de llibres i quaderns d'arxiu era molt més elevada que la producció de pells preparades finalment per a escriure-hi, ja que aleshores la impremta usava gairebé només el paper; d'aquí que el pergami per a relligar el fornien sovint els vells còdexs, ara ja inútils i menyspreats; i com més grans eren millor se n'aprofitaven els fulls per als nous usos llibreters.

Ara bé: fet el càlcul dels folis que havia de tenir la Bíblia de Fluvià —cap a cinc-cents cinquanta dels grans— i ja que he tingut la sort de retrobar-ne fragments de cinc fulls en relligadures ben diverses, no podem perdre l'esperança de retrobar-ne algun dia uns quants més. Estic segur que alguns dels aquí presents tindreu l'ull paleogràfic i la sort de descobrir-ne d'altres encara.

Per associació d'idees, ja que no puc deixar de pensar-hi, em ve al cap l'horror que suposaria haver de recompondre full a full el *Beatus* de la Seu d'Urgell, si als malfactors se'ls ocorregués d'esquarterar-lo. Encara que, si això s'escaigué al segle XVI amb la Bíblia de Fluvià, ara podria esdevenir quelcom semblant amb el *Beatus* recentment desaparegut.

Punt i a part i tornem a les bíblies de Ripoll.⁴

De primer, considerem el que les uneix. Les mides de les tres són significatives. Que el Vat. lat. 5729 és enorme ho confirma no sols el fet que l'han de portar a la sala de consulta amb un carretó, sinó també l'estudi comparatiu, fet per J. Peter Gumpert,⁵ de les mides dels còdexs medievals: el Vaticà llatí 5729 té encara ara (perquè no sembla retallat de marges des que va sortir de l'escriptori originari) 55 per 37 centímetres; del segle XI només es coneix el Vaticà, Urbinat, grec, 82, un Ptolomeu de procedència italogrega, que en té 58 per 35, un de menys, doncs, que el Vaticà 5729. Acabo de dir

2. I. BAIGÈS I JARDÍ, «Els exàmens d'accés a la Confraria dels Llibreters de Barcelona (1553-1584)», *Estudis castellanencs*, núm. 6 (1994-1995), p. 153-164.

3. Es recorda aquesta norma a A. M. MUNDÓ, «Nouveaux fragment de saint Jérôme en onciale», *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France* (1980-1981), p. 232 i 233.

4. Bastants coses de les que diré aquí les he explicades a A. M. MUNDÓ, «La cultura artística escrita», a *Introducció a l'estudi de l'art romànic català*, vol. I, dins de *Catalunya romànica*, Gran Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, p. 154-157 i notes corresponents.

5. J. Peter GUMPERT, «Sizes and Formats», *Ancient and Medieval Books and Techniques, Studi e Testi*, 1993, p. 357 i 358; I, p. 227-263; Gumpert, malgrat citar una colla de manuscrits de la Vaticana, no menciona el lat. 5729.

que la Bíblia de Fluvià mesura 53 per 37 centímetres i, per tant, segueix la seva germana coneguda de fa temps. També s'ha dit que la de Rodes, tot i haver sofert una bona retallada de marges, en té encara 48 per 32. Doncs, totes tres bíblies són de la categoria de les anomenades *atlants* o *gegants*.

Tots els altres detalls codicològics coincideixen: ordenació de la pàgina, amplada de les columnes, puntejat i ratllat, les inicials de frase sortides al mig de l'intercolumni, així com el traçat dels títols amb alternança de colors i la forma de moltes caplletres menors.

Totes tres són escrites a tres columnes; en això segueixen la tradició de les més antigues bíblies gregues des del segle IV almenys; tradició recollida per algunes bíblies visigòtiques, però gairebé per cap de continental.

Les bíblies de Rodes i de Fluvià tenen cinquanta línies per columna, amb el mateix ratllat en sec preparatori dels folis. Si la de Rodes té encara cinc-cents seixanta-sis folis, la de Fluvià, per contenir els mateixos textos i ser transcrita per la mateixa mà principal, com diré aviat, en devia tenir un nombre molt semblant, és a dir, almenys cinc-cents cinquanta. La del Vaticà, en canvi, d'una mà de mòdul quelcom més petit i amb cinquanta-nou o seixanta línies per columna, només té quatre-cents seixanta-cinc folis.

Els editors crítics de la Vulgata han establert de fa molts anys que ambdues grans bíblies eren les úniques representants d'una tradició textual de la Vulgata entre visigòtica i teodulfiana, exclusiva de la regió pirinenca catalana.

La riquesa de textos establerts que acompanyen els llibres canònics d'aquestes bíblies és un bon argument per dir que les tres foren concebudes i preparades en un mateix escriptori. La que en té més de totes és la del Vaticà 5729; la qual cosa indica una transcripció amb enriquiments posteriors. Quant als textos d'aquella mena comparables, les cartes de Jeroni a Paulí sobre tota la Bíblia i l'adreçada a Desideri per la qual li dedica la nova versió llatina del Pentautec, les capitulacions o índex del llibre del Levític i els de les dues cartes de Pau a Timoteu, amb els seus pròlegs, són idèntics en les tres bíblies.

La identificació de les mans, d'escriptura carolina pura, que intervingueren en la còpia de cadascuna ha donat força bons resultats. En primer lloc, els copistes de totes tres usen dos mòduls d'escriptura: un de normal per al text bíblic bàsic i un de més petit per a les capitulacions que precedeixen cada llibre canònic.

Comencem per les mans de la Bíblia de Rodes, ara, però, només comparant la seva mà A', és a dir, el segon copista que hi intervingué. L'anàlisi meticulosa ha demostrat que és la mateixa mà del copista que transcrigué sencera la Bíblia de Fluvià. Aquests dos còdexs procedeixen, doncs, del mateix escriptori. Encara conec un altre fragment de còdex de la mateixa mà; un comentari de Luculenci a les epístoles i als evangelis litúrgics, ara a Montserrat, 793-V, que servia de coberta a un imprès de Lió del 1523 relligat a Barcelona el mateix segle XVI. És veritat que la sola identitat de la mà no diu res de l'escriptori on treballava el copista. Aquest escriptori, però, el deduirem no sols de les similituds tan estretes dels elements codicològics i textuals en part ja esmentats, sinó també de la identitat d'algun dels principals artistes que han intervingut tant en les de Rodes i Fluvià com en la Vaticana.

Quant a aquesta Bíblia vaticana 5729, aparentment està escrita tota amb una única mà carolina, no gaire disciplinada però molt personal i de regularitat incansable al llarg de tots els seus quatre-cents seixanta-cinc folis; la qual cosa permet d'identificar altres mostres de l'activitat del seu copista entre els dos còdexs transcrits a Ripoll durant l'abadiat d'Oliba (1008-1046), concretament durant el primer quart del segle xi. Els esmentaré dins d'una cronologia relativa, un cop constatada, segons el meu parer, l'evolució de l'escriptura i de les abreviatures usades. El més arcaic seria el ms. Ripoll 52 del fons de l'Arxiu Reial de Barcelona, un comentari de sant Gregori a Ezequiel, que per gran sort porta una nota autògrafa del seu copista, el monjo Guifred de Ripoll; aquest hi treballà bastant abans del 1022, ja que, a sota mateix de la nota de Guifred, una altra mà hi transcrivé poc després una carta de l'abat Oliba de l'any esmentat.⁶ Guifred és, doncs, el copista responsable de tota la Bíblia vaticana 5729; l'hauria transcrita en quatre o cinc anys entorn del 1020. La mà de Guifred hauria treballat abans en un fragment de gran Passionari, Montserrat 1104-IV, procedent de la Portella, ja que aquest monestir va ser fundat per Oliba el 1018,⁷ que és quan l'hi devia donar. És la mateixa mà que escrivé els cinc folis inicials del manuscrit Ripoll 74, unes *honorationes psalmodum* amb notació musical catalana; i encara, un fragment de Missal plenari, ara també a Montserrat 1254-IV, amb neumes musicals totalment del mateix traçat que les del sudsit Ripoll 74. El darrer dels còdexs copiats per Guifred seria un Amalari, *De officis*, ara a Tarragona, Biblioteca Provincial 85, procedent de Santes Creus, però certament d'origen ripollès, que presenta indicis d'una major evolució, potser de cap al 1025. Tot això com a conjectura meva apuntada en les dates *ante quem* del 1018 i el 1022. Tots aquests, inclosa la Bíblia, com s'ha dit, mostren dos mòduls d'escriptura, un de gran per al text principal, l'altre, més petit, per als índexs i textos musicats.

La unitat d'origen o d'escriptori entre les bíblies de Rodes i Fluvià amb la del Vaticà, que ara ja sabem que fou escrita pel monjo Guifred de Ripoll, es demostra encara i sens dubte per la presència d'un mateix gran artista principal responsable de la major part de dibuixos d'ambdues bíblies senceres. Les seves figures són d'un dibuix ràpid, destre, enèrgic, de vegades sintetitzador, en tot cas, molt personal; les figures, més aviat petites, tenen una gràcia i un moviment d'expressivitat notables. Les escenes d'aquest artista han estat acolorides per dos pintors; el primer, de tocs impressionistes, l'altre, detallista, que omple tots els buits i les figures. Atès que es tracta de molts folis seguits de les dues bíblies, aquest artista havia de treballar al monestir de Ripoll, on fou escrita amb seguretat la Bíblia vaticana. Un segon artista de força mèrit, que a Ripoll dibuixava caplletres grans amb figures humanes nues en el sant Gregori del ms. ACA 52, també intervingué en la Bíblia dita de Rodes.

A la mateixa conclusió s'arribaria si hom considera que el monestir de Sant Miquel de Fluvià era una fundació d'Oliba com a abat de Cuixà, efectuada el 26 de juliol de 1045.⁸ Si la Bíblia que ara ha aparegut tan fragmentada fos realment de Fluvià, l'abat i bisbe fundador podia haver-la-hi cedit aquell dia calorós d'estiu, davant de nou bisbes més i dos comtes assistents. Fins en el cas, però, que no es pogués demostrar que les restes de la Bíblia retrobada procedeixen de Fluvià, l'origen ri-

6. E. JUNYENT; A. M. MUNDÓ, *Diplomatari i escrits de l'abat i bisbe Oliba*, IEC, Barcelona, 1992, text núm. 12, p. 322 i 323.

7. *Ibidem*, doc. 52, p. 78.

8. *Ibidem*, doc. 158, p. 267-270.

pollès queda assegurat pel fet que l'escriptura de la Bíblia sencera és de la mateixa mà que la del segon copista de Rodes.

Les dues bíblies grans tenen els marges i els interlineats dels primers folis plens de gloses i correccions sovint de primera mà. Per algunes d'aquestes es dedueix clarament que el còdex Vaticà 5729, en ser corregit, tingué al davant el París, lat. 6, el qual, al seu torn, fou tornat a esmenar segons la correcció introduïda en el del Vaticà. Aquestes enormes bíblies no podien viatjar d'un escriptori a l'altre per unes correccions que només es poden descobrir ara per crítica textual.

Establerta la unitat d'escriptori de les tres bíblies, mirem ara de situar-les cronològicament i per ordre successiu de transcripció.

La primera de totes sembla ésser la que anà a raure a Sant Pere de Rodes. Ho indiquen la quantitat menor de textos extrabíblics que conté si es compara amb la del Vaticà, així com el fet d'haver-hi intervingut diverses mans: indici que a l'escriptori de Ripoll estaven fent la primera prova coordinada de recollida i transcripció de textos per a una mena d'enciclopèdia bíblica; i això es feia per l'impuls indubtable de l'abat Oliba ja des del començ del seu govern, entre el 1008 i el 1012 —aquí sí que em deixo guiar obertament per una flaire intuitiva, ja que sota cap altre abat de Ripoll d'abans o de després d'ell són concebibles aquells grans monuments bibliogràfics. Un cop deslliurat el copista A', el segon de la Bíblia de Rodes, i mentre aquesta era continuada per altres mans, el mateix copista A' emprendria la tasca d'escriure sencera la Bíblia de Fluvià, suposo que a partir del 1010, en uns quatre anys o poc més, sense gairebé afegir nous textos extrabíblics als que ja tenia el model plasmat en la de Rodes. Ja he insinuat que la Bíblia del Vaticà podria haver estat escrita en els anys entorn del 1020, mentre encara un parell de bons artistes comuns eren actius a Ripoll, tal com s'ha dit abans.

Queda per explicar un aspecte important de la decoració d'aquestes bíblies i d'altres manuscrits de l'època; cal preguntar-se si els artistes treballaven *sempre després* dels copistes dels textos. Em penso que puc provar que a Catalunya sovint el dibuixant de caplletres era el mateix copista que, *abans* de començar la transcripció del text, dibuixava ell mateix la caplletra inicial corresponent. Aquest fet resulta evident per la pràctica del jutge i escrivà Bonsom, el qual, l'any 1011 copiava a Barcelona el seu *Liber iudicum popularis*, decorant-lo amb la seva mà amb més de mil cinc-cents caplletres notablement ben dibuixades. El fet es constata també molt sovint en les dues bíblies grans de Ripoll: aquí hom veu com el copista del text s'adapta al dibuix de la caplletra grossa perquè aquesta acabava d'ésser executada per ell mateix amb la mateixa tinta i sense canviar de ploma.

El que sorprèn més, però, de la Bíblia ripollesa de Rodes és el fet que alguns dels seus millors dibuixos il·lustratius, colorits o no, foren executats *abans* d'intervenir-hi el copista del text. Mostrearé amb fotografies alguns casos evidents. Així, en els folis 7 i 9 del volum I del París, lat. 6, el text respecta clarament els contorns del dibuix; en el foli 8 del volum IV, els grans requadres dels canons evangèlics foren dibuixats i ricament colorits abans de consignar-hi els numerals de les perícopes confrontades, que, per cert, només ocupen un dels requadres. Encara resulta més xocant la nota explícita que hom llegeix en el foli 97 del volum III: en acabar el copista B de transcriure el profeta Malaquies, de posar-hi un explícit per a tot el llibre dels dotze profetes menors, en adonar-

se que al costat hi havia els dibuixos que il·lustraven el llibre d'Ester, adverteix: «Istas figuras nec iste liber non est in suo loco»: ni aquestes figures ni aquest llibre no són al seu lloc! El copista tenia en part raó, ja que es referia a la primera còpia del llibre d'Ester segons la versió *Vetus latina*, mentre que el text de la Vulgata d'Ester no comença fins a vint-i-cinc folis després. És evident, doncs, que l'artista havia avantatjat molt el copista i havia calculat malament els folis que es destinaven a les il·lustracions degudes.

També en aquesta Bíblia dita de Rodes es dona el cas contrari d'escriure el text deixant espais per a inserir-hi posteriorment les il·lustracions, tal com recordareu que va fer, al final del segle XII, el segon il·lustrador del *Liber Feurorum maior* amb aquelles escenes de juraments de fidelitat espaiadament dibuixades però sense text a sota. Gairebé en tot el volum IV de la Bíblia de Rodes, que conté el Nou Testament, el copista del text deixà bastants espais en blanc per a il·lustracions previsibles. En el foli 8v, dels espais deixats en blanc pel copista per a les figures dels dotze apòstols, només tres foren omplerts molt posteriorment per un dibuixant poc hàbil. La mateixa cosa passa amb les il·lustracions de l'Apocalipsi: el copista havia deixat alguns espais en blanc que un dibuixant, potser ja del segle XII, va omplir amb una mica més de traça que el que va afegir algunes figures d'apòstols al començ dels evangelis. Tots aquests complements decoratius, de qualitat manifestament inferior a la dels artistes ripollesos del primer quart del segle XI, devien ésser-hi afegits quan el còdex bíblic ja era a Sant Pere de Rodes, en tot cas, ja al començ del segle XII.

Desitjava afegir aquestes darreres consideracions, ja que de vegades existeixen diferències notables entre les datacions que proposen els historiadors de l'art de la miniatura i les dels codicòlegs paleògrafs historiadors més aviat dels textos continguts en els manuscrits. Els primers, molt més nombrosos, procedeixen per aproximacions estilístiques, iconogràfiques i d'influències entre artistes de diferents països i escoles; amb la qual cosa l'aproximació a una data cronològica resta força sovint quelcom vaga. La codicologia paleogràfica amb la crítica textual i la lingüística comparada aplicades damunt de textos escrits per unes mans concretes, analitzades degudament en la seva estructura i en la freqüència d'ús dels seus diversos elements, permeten aproximacions de cronologia sovint molt més acurada.⁹ Val la pena, em sembla, que els historiadors de textos manuscrits ens retrobem en analitzar els nostres grans còdexs il·luminats, que són grans precisament perquè ens transmeten textos literaris artísticament revestits.

9. Ho vaig intentar a A. M. MUNDÓ, «Méthode comparative-statistique pour la datation des manuscrits», *Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance Forschung*, núm. 37 (1982), Munic, p. 53-58, i dues làmines; aplicat a un manuscrit important hi vaig tornar a A. M. MUNDÓ, «Fragment del *Libre jutge* versió catalana del *Liber iudiciorum* visigòtic», a *Miscel·lània Ramon Aramon i Serra*, vol. IV, Barcelona, 1984, p. 155-193, 12 reproduccions.